

Qaçayeva İlahə Yaşar qızı
Bakı Avrasiya Universiteti
ilaheqacayeva94@gmail.com

BUTAVERMƏ MOTİVİNİN TƏSƏVVÜFİ SEMANTİKASI

Açar sözlər: Allah, aşıq, aşiq, buta, məşuq, məhəbbət, təsəvvüf, ürfan, dastan, dərviş, pəri, müqəddəs, hicran, ruh, yol

Key words: God, ashug, ashug, buta, mashug, love, sufism, wisdom, epos, dervish, fairy, separation, holy, spirit, way

Ключевые слова: Бог, ашугом, ашуг, бута, машуг, любовь, суфизм, мудрость, эпос, дервиш, фея, разделение, святой, дух, путь

Azərbaycan aşıq yaradıcılığında buta elementi ürfani düşüncənin əsas simvollarından biridir. Buta öz mənşəyini qədim folklardan götürür. Nağıllarımızda beşikkəsmə, göbəkəsmə kimi ünsürlər qohumlararası birliyin əsas vasitəsi kimi diqqəti cəlb edirsə, butavermə sevnələr arasında sosial-mənəvi birliyin ilahi eşq formasında təsbit olunmasında, daha üstün şəkildə ürfani düşüncədə bəşəri məhəbbətin Allaha eşq məzmununda qəbul edilməsində üzə çıxır.

Azərbaycan dastanlarında butavermə ikitərəfli olur. Dərviş, seyid, Həzrət Əli, Xızır və b. butanı həm oğlana, həm də qıza içirdir. Bu hadisə yuxuda baş verir. Bu yuxu adi deyil, ilahi yuxudur. Aşıq haqq yuxusundan ayılandan sonra ilk dəfə əlinə saz alır, dediklərini ata-anası, yaxın adamları qavraya bilmir. Məhz bu prosesdən sonra aşıqə vergi verilir, bunun sayəsində gizli sirləri açır.

Butavermə mağarada, zağada, ağac altında və s. yerlərdə baş verir. Bu seçilmiş məkan ilahi cəhətdən qiymətləndirilmiş olmalıdır (5, 106). Burada həm də ağacın və mağaranın daşdığı mənə yükünü nəzərə almaq lazımdır. Mağara o dünyanın işarəsi, ağac isə o dünya ilə bu dünya arasında əlaqə yaradan dünya ağacıdır. Butavermə motivinin həm də möcüzəli doğuluş motivi ilə də əlaqəsi vardır. Bəzi məhəbbət dastanlarında sonsuz ata-ananın dərvişin verdiyi almanı yedikdən sonra övlada sahib olması göstərilir. Belə çıxır ki, bu oğlan dünyaya gəlməmişdən əvvəl onun butasının kim olması haqqında ilahi məkanda işlərəldir. Yəni bu butavermə motivi qabaqcıdan planlaşdırılmış hadisədir. Bu prosesə nağıllarda göbəkəsmə adı verirlərsə, məhəbbət dastanlarında butavermə adlandırılır. M. Cəfəri yazır ki, “doğuluşun və onunla bağlı göbəkəsmə nişanlanmanın olub-olmaması butavermə motivinin olub-olmamasının işarəsi kimi çıxır edir (5, 105).

M. H. Təhmasib yazır ki, “Bizcə, dastan yaradıcıları bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün çox düşünmüş, nəhayət, dindən icazə yolu ilə işin içindən çıxmaq qərarına gəlmişlər ki, bunun üçün də qəhrəmanları bir-birini yaxından görməsi motivi ilə onları bir-birinə “buta” eləmək priyomları birləşdirilmişdir” (6, 69). M. H. Təhmasib burada butavermənin daşdığı irfani-sufi dəyərləri, butavermənin Allaha qovuşma yolunda bir vasitə olduğunu nəzərə almır. Butavermədən sonra aşıqın xəstələnməsi, ağzından köpük qusması, özündən getməsi kimi hallar baş verir. Bu, həm də daxili təmizlənmədir. Allah yolunun yolçusu olmaq üçün əsas qəhrəman inisiyasiya (ölüb-dirilmə) prosesindən keçməlidir. Məhz bundan sonra başqa dünyanın təsiri altında ona mərifət elmi aşılır. İslamın geniş yayılmasından sonra Xızır kult kimi münasibətdə qadağalar da rol oynayır, önə Həzrət Əli kultu çıxırdı. Bizə elə gəlir ki, bu proses Qurbani və Aşıq Abbas Tufarqanlı dövründən başlamış, sonrakı ustad aşıqların yaradıcılıqlarında daha da möhkəmlənmişdir. Hər halda bu, təbii bir inkişaf idi, dastanda Xızır kultu həm də mifoloji xarakter verirdi. Əli kultu isə dastanı daha da ilahiləşdirərək, sevnələrin Allaha qovuşmasını təsəvvüfi düşüncədə məhz Həzrət Əlinin nurlu əlindən abi-kövsər içirməklə təmin etmiş olurdular.

M. Cəfəri bu butavermə prosesini 3 mərhələyə bölmə: qəhrəmanın əvvəlki vəziyyəti (aciz, tənbel, xəstə və s.); simvolik ölüm – yuxuda buta alması vəziyyəti; qəhrəmanın yeni vəziyyəti (aşiq və haqq aşığı) (5, 117).

Buta qəhrəmanlarının dünyaya gəlməsi, məşuqları ilə evlənməsi Allahın iradəsi ilə baş verir. “Qurbani” dastanında Qurbani deyir :

Haqqım əmr əylədi, gəldim dünyaya,
Gözümü açdım, mayıl oldum o burca,
Arif oldum, haqq kəlamın oxudum,
Əlif qəddim dal yazılmış o burca. (1, 12)

Yenə M.Cəfərli yazır ki, “burc” metaforası ilə Qurbani Allaha işarə edir. Burc Allahın məkanıdır. Burc Göyün 9 qatından sonra gələn zamansız, məkansız bir yerdir (5, 151). Və biz görürük ki, bu nurdan buta alanlar vəhdəti-vücuda dönəndə yenə bu nura bələni, onun işığına bürünür, Haqqa qovuşurlar.

Dastanlardakı butaverməni dərinlən anlamaq üçün bir neçə görkəmli aşığın adı keçən məhəbbət dastanını nəzərdən keçirək.

“Qurbani” dastanında butavermə hadisəsi belə baş verir: “Öküzləri açıb buraxdı. Özü də yıxılıb bir zağada yatdı. Qurbaninin göz evi örtülü, könül evi açıq idi. Onun yuxusuna Gəncə şəhərində Ziyad xanın qızı Pəri xanım girdi. Pəri xanımın əlini Qurbaninin əlinə verib, onları bir-birinə buta elədilər. Hər iki aşıq-məşuq yuxuda görüşdülər, alışdılar, verişdilər” (1, 8)

Qurbani kimdən buta aldığı belə anladır:

Bir kimsənə gəldi mənəm üstümə,
Yazılı şəninə ya minəl-əta!
İmam ola, damad-Əhmədi-Mürsəl
Doldurub camini eylədi əta.

Tərəhhüm eylədi abi-kövsərdən,
Onunçün keçmişəm can ilə sərdən,
İstədim mətləbim payı-Qənbərdən
Kəramət eylədi mənə bir buta. (1, 11)

Nümunə verdiyimiz bu iki bənddəki təsəvvüf simvollarının Əhmədi-Mürsəlin (peyğəmbərin adı) damadının kim olduğunu açıq göstərir. Həzrət Əli nqablı gəzdiyinə görə, ya da başqa səbəbdən ola bilər ki, Qurbani onun adını birbaşa çəkmək istəməmişdir

Aşıq Abdulladan toplanmış digər variantda isə Qurbaniyə buta Mazannənə pirində verilir. Mazannənə pirində Qurbani yalvarır ki, ona buta versinlər. Ona Abdulla xanın qızını buta verirlər.(6, 361). Hər iki buta alma yerində müqəddəslik vardır. Ona görə də butavermənin məkanı düz seçilmişdir.

“Qurbani” dastanının Dirili versiyasında da Qurbaniyə Mazannənə pirində Həzrət Əli gəncəli Abdulla xanın bacısı Pəri xanımı buta verir. Bu hadisəni Qurbani belə izah edir:

Yatmış idim xabi-qəflət içində,
Onda gördüm: oyan, oyan, - dedilər.
Oyandım qəflətdən, açdım gözümü
Mən bir kəlmə mənə bəyan dedilər. (1, 81)

Dastanın birinci versiyasında Qurbani Şıx oğlu Şah İsmayılın köməyi ilə butasına qovuşur. Dirili versiyasında isə Şah Abbasın köməyi ilə butasına yetmək ərafəsində onu ilan vurur. Qurbaninin ilan çalması ilə bağlı baş verən ölüm aşıqlar məşuq məhz o dünyada görüşdürür. Yəni o, Allahdan (Pəri) ayrılan zərrənin işığı Pərinin də təbii ölümü ilə kəsətə, yenə Allahına (Pərisinə) qovuşur.

“Tahir və Zöhrə” dastanında isə möcüzəli doğuluş motivinin iştirakı ilə dərvişin verdiyi almadan iki qardaşın – Əhməd vəzirin Tahir adlı oğlu, Hatəm Soltanın isə Zöhrə adlı qızı dünyaya gəlir. Dastanda onlar göbəkəsmə vasitəsilə bir-birinə deyiklidirlər. Butavermə bu dastanda əvvəlcədən baş verməsə də, Tahirin haqq aşıqlığı göstərir ki, onların butalanması hadisəsi baş vermişdir.

“Lətif şah” dastanında isə Dərdli şahın oğlu nurani qocanın verdiyi almadan doğulur. Lətif şah butanı da həmin dərviş verir, dövrən aynasına baxan Lətif şah Hindistan şahının qızı Mehriban Soltana vurulur.

“Şahzadə Əbülfəz” dastanı da nağıl şəklində söylənilir. Şahzadə Əbülfəz gələcək sevgilisinin əlindən bir cam su içib ona buta olur. Dastanda dərvişin, Həzrət Əlinin və b. adı çəkilmir. Bu da onu göstərir ki, ozandan aşığa keçid mərhələsində butavermə ilə bağlı ozanın heç bir anlayışı yoxdur.

“Əsli və Kərəm” dastanında da butavermə yoxdur. Amma bu eşq dastanını kamil bir sənətkar danışır. Dədə Kərəmin ilahi vergili Haqq aşığı olması ilə bağlı olaraq adına şagirdləri tərəfindən dastan qoşulmuşdur.

“Abbas və Gülgəz” dastanında isə Abbas eşq yuxusuna getmişdir. Artıq Aşıq Abbas Tufarqanlının zamanında təsəvvüf görüşləri geniş yayıldığından ustad aşıqlar öz yaradıcılıqlarında sufizmə məxsus simvolları, o cümlədən butavermə və buta priyomundan geniş istifadə edirdilər. Dastanda da Aşıq Abbas deyir:

Mənəm ağam Şahi-Mərdan Əlidi,
Hökm eyləsə, düşmən bağırı əridi,
Abbas deyər: yarın adı Pəridi,
Anam, mövlam mənə buta veribdi. (2, 117)

Təsəvvüfdə şah titulu sayılan-seçilən simvollarından biridir. Bu dastanda da sufi aşıq öz dastan yaradıcılığında Şah Abbasın köməyindən istifadə etməklə şah titulunun yüksək məziyyətlərini qabardır.

“Seydi və Pəri” dastanında da Seydini Hindistan padşahının qızı Pəriyə buta verən Həzrət Əlidir. Həzrət Əli həm də onu gələcək bələlərdən qoruyur və butasına qovuşdurur.

“Müğüm şah” da eşq dastanıdır. Dastanda butaverməni Xızır icra edir. Müğüm şah üç gün sərv ağacının altında bihuş yatır, ayılında başının altında bir cam, bir Quran, bir də saz görür. Onun butası Fətəli xanın qızı Gülşad xanımdır. Buta verilən Müğüm şah və Gülşad xanım uzun sınaqlardan çıxaraq bir-birinə qovuşurlar.

“Aşiq Qərib” dastanında isə butavermə prosesini dərviş yerinə yetirir. Dərviş Rəsula (Qərib) deyir ki, tiflisli Xoca Sənanın qızı Şahsənəmi buta verirəm. Rəsul Tiflisdə qonağı olduğu qarının ona “qərib” deməsi (qərib – sufi simvoludur) ilə adını dəyişib Qərib qoyur.

“Əmrah” dastanında isə buta verən Əmrahın ərəb adlandırdığı Həzrət Əlidir. Həzrət Əli Mahmud paşanın qızı Sayat pərinə Əmraha buta vermişdir.

Bütün bu dastanlardakı butaverməni qruplaşdırsaq, onun Həzrət Əlinin, dərvişin, Xızırın, seyidin adı ilə bağlı olduğunu görürük. Bu dastanlar təsəvvüf ideyalarının təsiri altında yaradılmış və sufi-ifani dünyagörüşünün yayılmasına xidmət etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 1-ci cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965, 380 s.
2. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 2-ci cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1966, 475 s.
3. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. 3-cü cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 340 s.
4. Cəfəri M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı: Nurlan, 2010, 404 s.
5. Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. 1-ci c. Bakı: “Kitab aləmi” NPM, 2011, 440 s.
6. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 400 s.

The conceptual semantics of the Buta motive

Summary

Buta in the Azerbaijani epics is double-edged. Dervish, Sayyid, Hazrat Ali, Khidr and others. The butane is for both the boy and the girl. This dream is not a usual dream, but a divine sleep. Although the logic of buta-logic is metaphorical, it can also be understood that the love of a dream in a dream is at the same time its defeat by God. Because “sleep is an irrational space in which sacred and secular worlds invade”. There are many divisions in this structure. Sleeping, dreamer, dreamer, etc., to take part in writing it. Here you also need to evaluate the place of your sleep. After sleep, he loses his sacred meaning and is considered a normal space. Playing a song, the ability to read, has archaic semantics. This is a question of David’s local talent. As a result, we see the successful completion of the process of understanding God’s love. If we group the buta of all these epics, we will see that it is related to the name of Hazrat Ali, Dervish, Khidrayn, and Seyyid. These epics were created under the influence of ideas of tasawwuf and served to spread the outlook of sufism.

Концептуальная семантика мотива бута

Резюме

Бута в азербайджанских эпосах обоюдоострая. Дервиш, Сайид, Хазрат Али, Хидр и другие. Бутан как для мальчика, так и для девочки. Это событие происходит. Этот сон - не обычный сон, а божественный сон. Хотя логика бута-логики метафорична, можно также понять, что любовь к мечте во сне - это одновременно и его поражение Богом. Потому что «сон - это иррациональное пространство, в котором вторгаются сакральные и светские миры». Здесь вам также нужно оценить место вашего сна. После сна он теряет свое сакральное значение и считается обычным пространством. Воспроизведение песни, умение читать, имеет архаическую семантику. Это вопрос местного таланта Дэвида. В результате мы видим успешное завершение процесса понимания любви Бога. Если мы сгруппируем бута всех этих эпосов, то увидим, что это связано с именами Хазрата Али, Дервиша, Хидрейна, Сейида. Эти эпосы были созданы под влиянием идей тасаввуфа и послужили распространению мировоззрения суфизма.

Rəyçi: prof. S.Rzasoy